

O jednoj inicijativi: *Duša za Evropu* između norme i stvarnosti

Svega tri mjeseca nakon potpisivanja Ugovora u Maastrichtu 7. februara 1992. godine, kojim je Evropska zajednica preobražena u Evropsku uniju, tadašnji predsjednik Evropske komisije Jacques Delors [Žak Delor] izgovorio je čuvene, ali često zaboravljane riječi: „Ako u sljedećih deset godina ne damo dušu Evropi, ne damo joj duhovnost i značenje, igra će biti završena”. Ličilo je na eho poruka očeva-osnivača da su „sve evropske zemlje prožete hrišćanskom civilizacijom, koja je duša Evrope” i da se toj novoj stvarnosti „ponovno da duša” (Schumann), da se ne može zamisliti „Evropa koja neće voditi računa o hrišćanstvu, o njegovom bratskom, socijalnom i humanitarnom nauku” (De Gasperi), kao i da je evropsko ujedinjenje „mogućnost samopotvrđivanja i očuvanja zapadne i hrišćanske civilizacije pred bjesnilom opasnih totalitarizama” (Adenauer). Ipak, Delorsova poruka je malo drugačija: „Mislio sam na *dušu* u nereligijskom smislu, da Evropa treba da zna šta nas je to temeljno povezalo kroz sve tragedije u našoj istoriji: određena koncepcija Čovjeka, njegovog odnosa sa drugim i sa društvom”, pojasniće skoro dvije decenije kasnije u intervjuu za *Mittelweg* 36.¹

Delorsov vapaj za povezujućom niti u gustom i raznolikom tkanju evropskog identiteta, možemo tumačiti kao izraz potrebe da se horizontala interesa i procedura dopuni vertikalom vrijednosti i misije, kako bi dobila dublji smisao i viši cilj – međunarodne organizacije, koja je u međuvremenu, od nadnacionalne tvorevine dvanaestorice prerasla u metanacionalnu arhitekturu 28 država sa tendencijom širenja, u entitet koji jeste manje od države, ali je ipak više od zajednice.

Stojeći na njenom vrhu od 1985. do 1995. godine, Delors je zaista vidio više „no onaj pod brdom”, duže u vremenu i šire u prostoru. Njegova poruka došla je usred procesa koji je Piter Berger, jedan od vodećih sociologa religije, označio kao *desekularizaciju svijeta*: „Oni koji zanemaruju religiju u svojim analizama savremenih dešavanja čine to na sopstvenu štetu”, napisaoe Berger u istoimenom eseju, uz prethodnu konstataciju da „ne postoji ni jedan razlog da

¹ J. Delors, „In search of Europe”, *Mittelweg* 36, 2/2011, 1. VII 2011, dostupno na <http://www.eurozine.com/articles/2011-07-01-delors-en.html>

se misli da će svijet u dvadeset prvom vijeku biti manje religiozan nego danas”, navodeći kao znake vitalnosti religije: trajnu popularnost odlaska u crkvu u SAD, jevandelistički preporod u Latinskoj Americi, ponovno pojavljivanje duhovnosti Novog doba (New Age) u Zapadnoj Evropi, jačanje fanatičnih pokreta u islamskom svijetu, kao i sve češće etno-religijske sukobe u međunarodnim odnosima.²

Klasična sekularizaciona teza o sporom i nezaustavljivoj povlačenju religije iz javnog u lični prostor nije se zadržala ni u Evropi. Grace Davie [Grejs Dejvi], takođe sociolog religije, smatra da Evropljani nisu „mnogo manje religiozni od stanovništva drugih djelova svijeta”, već da su religiozni na drugačiji način – vikarijski, tj. zastupnički, delegirani.³ Berger ovo stanje ilustruje primjerom iz Njemačke, gdje većina građana plaća „crkveni porez”, iako svi nijesu vjernici, iz različitih razloga: potrebe za crkvom u nekom razdoblju života, moralnih smjernica za svoju djecu, ili jednostavno zato što crkve imaju važnu ulogu za moral jednog društva – i zaključuje da crkve, uprkos opadanju broja njihovih „aktivnih sljedbenika” igraju važnu ulogu u današnjem evropskom društvu.⁴ Zato bi se, smatra Berger, u Evropi, umjesto sekularizacije, trebalo govoriti o pomjeranju u institucionalnoj poziciji religije, gdje Davie vidi mogućnost da crkve, vjerske zajednice i pojedinci pokrenu promjene u javnom mnjenju⁵ i poručuje: „Bez osviješćenosti o zajedničkom identitetu i zajedničkoj baštini, Evropska unija – ili bilo koja druga definicija kontinenta – ne može postati djelotvorna društvena stvarnost... *Duša Evrope se ne smije prepustiti slučaju...*”⁶

U društvu koje će Jürgen Habermas označiti kao poslije-sekularno⁷, crkvama i vjerskim zajednicama otvoren je prostor za djelovanje na sva tri nivoa „javnog”, kako ga vidi José Casanova: država, političko društvo i civilno društvo, odnosno interakcioni, organizacioni i societalni nivo.⁸ Za Gerharda Robbersa uticaj religije na društvena pitanja je „više nego prihvatljiv”, što nije u suprotnosti sa sekularnim karakterom društva, već je „normalno u otvorenoj, de-

² P. Berger, *Desekularizacija sveta: opšti pregled*, u P. Berger, *Desekularizacija sveta – preporod religije i svetska politika*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2008, pp. 21, 30.

³ G. Davie, *Patterns of Religion in Western Europe: An Exceptional Case* u R. K. Fenn (ur.), *The Blackwell Companion to Sociology of Religion*, Blackwell, Oxford, 2001, p. 271.

⁴ Berger, op. cit., pp. 14–15.

⁵ Ibid., pp. 21, 30.

⁶ G. Davie, *Religija u suvremenoj Evropi – mutacija sjećanja*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2005.

⁷ J. Habermas, *What Is Meant by a 'Post-secular society'? A discussion on Islam* u J. Habermas, *Europe: The Faltering Project*, Polity Press, Malden (MA), 2009, p. 68.

⁸ J. Casanova, *What is a Public Religion* u H. Hecllo, i W. M. McClay (ur.), *Religion Returns to the Public Square: Faith and Policy in America*, Woodrow Wilson Center Press. Washington, 2003, p. 111.

mokratskoj i državi zasnovanoj na ljudskim pravima”⁹. U tom procesu „društvenog određenja”, kako piše Charles Taylor, u skladu sa principima „slobode, jednakosti i bratstva”, sve „duhovne porodice” moraju biti saslušane, i ni jedan svjetonazor ne može uživati privilegovan status, „a kamoli biti usvojen kao zvanični stav”¹⁰. No, u toj kakofoniji poslije-sekularnog društva, Habermas vidi potrebu za postojanjem mehanizma prevođenja „zbunjujuće buke glasova u javnoj sferi” u „formalne agende državnih institucija”¹¹.

Nisu to sve note „Requiescat in pace” za klasičnu teoriju sekularizacije¹², niti sve potvrde ispravnosti Elijadinog pristupa religiji kao nezavisnoj varijabli¹³. Godinu dana nakon Delorsove izjave Evropski sud za ljudska prava u Strazburu donio je prvu presudu zbog kršenja prava na slobodu misli, savjesti i vjeroispovijesti, u slučaju Kokinakis protiv Grčke. Time je počela „ubrzano rastuća judicijalizacija religije”, o čemu govori brojka od najmanje 50 „religijskih” presuda ovog suda do danas.¹⁴

Gotovo uporedo s tim, pokrenut je i proces konstitucionalizacije religije, koji se prema Robbersu ne odnosi samo na „individualnu slobodu među mnogim individualnim slobodama”, već je „religija ponovo smještenena nekako ekspliticno u javnu sferu ustavnim pravom”¹⁵.

I zaista, kao da su se sva tri procesa – desekularizacije, judicijalizacije i konstitucionalizacije religije – stekla na nivou EU upravo u Delorsovoj inicijativi „Duša za Evropu”.

Od riječi, preko djela, do norme

Koliko je bio težak početak ove inicijative, svjedoči sam Delors u intervjuu za Mittelweg 36:

Svake godine sedam punih radnih dana održavao sam sastanke sa crkvama. Vidio sam predstavnike svih denominacija, večerao s njima, razgovarao sa svakim od njih. Uradio sam isto sa Međunarodnim udruženjem nevjerničkih. Nakon sedam godina takvih na-

⁹ G. Robbers, *Church and State relations in the Constitutions* u C. Cianitto, W. C. Durham, S. Ferrari i D. Thayer, *Law, Religion, Constitution*, Ashgate, Farnham, 2013, pp. 57–58.

¹⁰ C. Taylor, *What does Secularism Mean* u C. Taylor, *Dilemmas and Connections: Selected Essays*, Belknap, Cambridge (MS), 2011, p. 309.

¹¹ Habermas, *op. cit.*, p. 68.

¹² R. Inglehart i P. Norris, *Sveto i svjetovno – religija i politika u svijetu*, Politička kultura, Zagreb, 2007, p. 17.

¹³ D. L. Pals, *Eight theories of religion*, Oxford University Press, New York, 2006, p. 197.

¹⁴ Fokkas, E., „Directions in Religious Pluralism in Europe: Mobilization in the Shadow of European Court of Human Rights Religious Freedom Jurisprudence”, *Oxford Journal of Law and Religion*, tom 4, br. 1, 2015, p. 60.

¹⁵ Robbers, *op. cit.*, pp. 57–58.

pora okupio sam ih na ručku za jednim stolom, samo mjesec dana prije nego ću napustiti Komisiju.

Iste godine formalno je osnovana inicijativa „Duša za Evropu”, sastavljena od Komisije biskupskih konferencija Evropske unije, Konferencije evropskih crkava, Pravoslavne kancelarije za vezu, Konferencije evropskih rabina, Evropske humanističke federacije i Muslimanskog savjeta za saradnju u Evropi. Delorsu je u tom pregnuću pomagala Napredna studijska jedinica pri predsjedniku EK, koja se kasnije transformisala u Grupu političkih savjetnika predsjednika GOPA i na kraju u Biro političkih evropskih savjetnika, prateći u tom dijalogu sve predsjednike EK, zaključno sa Joséom Manuelom Barrosom.

Moglo bi se reći da su Delorsovih deset godina za dušu Evrope potrajale do danas, ali njegova zaostavština je za dvadeset tri godine prešla put od neformalnih sastanaka sa članovima „Duše za Evropu” do ustavno normiranog „otvorenog, transparentnog i redovnog dijaloga” institucija Evropske unije sa crkvama i vjerskim zajednicama, kao i nekonfesionalnim i filozofskim organizacijama.

Najprije je uz Ugovor u Amsterdamu usvojena Deklaracija 11, koja je glasila: „Unija poštuje i ne dovodi u pitanje status koji crkve i vjerske zajednice ili udruženja u državama članicama imaju na osnovu nacionalnog prava. Unija jednako poštuje status koji na osnovu nacionalnog prava imaju filozofske i nekonfesionalne organizacije.”¹⁶

Zatim je 2001. godine donesen Bijeli papir evropskog upravljanja, u čijem poglavlju posvećenom civilnom društvu, nakon konstatacije da „civilno društvo igra važnu ulogu u artikulisanju potreba građana i pružanju usluga kojima se izlazi u susret ljudskim potrebama”, slijedi rečenica: „Crkve i vjerske zajednice ovome treba da daju poseban doprinos”¹⁷.

*Iste godine, na Evropskom savjetu u Lakenu, šefovi država i vlada zemalja članica odlučili da uspostave Evropsku konvenciju, kao forum u kojem će biti raspravljano o reformi ugovora na kojima se zasniva Evropska unija. Konvencija se bavila pitanjima od važnosti za reforme u sastavu EU, druge institucionalne reforme, reforme u procesu odlučivanja, kao i otklanjanje demokratskih deficita EU. Konvencija je imala zadatak da pripremi dokument koji predstavlja osnov za debate na konferenciji predstavnika vlada država članica, koja je bila planirana u 2004. godini. Umjesto tog dokumenta, Konvencija je predložila međunarodni ugovor sa Ustavom za EU.*¹⁸

¹⁶ Official Journal of the European Union C 340, 1997.

¹⁷ Official Journal of the European Union 287, 2001.

¹⁸ B. Košutić, *Želje i ostvarenja, Zbornik Škole prava Evropske unije*, Univerzitet Donja Gorica – Fakultet pravnih nauka, Podgorica, 2009, p. 25.

Na raznim plenarnim sesijama koje su bile posvećene civilnom društvu, kao i u okviru kontakt grupa u samom civilnom društvu, razgovaralo se o statusu crkava i vjerskih zajednica u osnivačkim ugovorima. Konvencija je razmatrala veliki broj predloga od različitih vjerskih organizacija, u kojima se zahtijevalo da budući projekat Evropskog ustava treba da sadrži „duhovni element” ili Deklaraciju br. 11. Većina učesnika iskazala je posvećenost Deklaraciji br. 11, a bilo je i suprotnih glasova, koji su navodili da sve veći broj stanovnika Evrope više ne osjeća vezu sa religijskim nasljeđem, i da bi bilo kakvo pominjanje ovog vodilo stvaranju novih podjela između vjernika i nevjernika. Bilo je i izraza bojazni da će novim članom biti narušen sekularni karakter EU, što je bilo predmet peticije koju je potpisalo 163 člana Evropskog parlamenta. Na kraju, prezidijum Konvencije donio je odluku da ne mijenja sadržaj Deklaracije br. 11, jer bi to otvorilo novu debatu, koja bi bila teža od one koja joj je prethodila. Ne samo da je Deklaracija br. 11 „preživjela” debate na Evropskoj konvenciji, već je na kraju i obogaćena stavom 3, o uspostavljanju dijaloga između Evropske unije i crkava, vjerskih zajednica, filozofskih i nekonfesionalnih organizacija.¹⁹

Nakon odbacivanja Ustava na referendumima u Francuskoj i Holandiji, pristupilo se novim pregovorima, čiji je rezultat kompromis u vidu Lisabonskog ugovora, pa Delorsova inicijativa doživljava normativni vrhunac u članu 17 Ugovora o funkcionisanju Evropske unije:

1. Unija poštuje i ne dovodi u pitanje status koji crkve i vjerske zajednice ili udruženja u državama članicama imaju na osnovu nacionalnog prava.

2. Unija jednako poštuje status koji na osnovu nacionalnog prava imaju filozofske i nekonfesionalne organizacije.

3. Priznajući njihov identitet i njihov specifični doprinos, Unija održava otvoren, transparentan i redovan dijalog s tim crkvama i organizacijama.²⁰

Konstitucionalizacija religije na nivou EU ojačana je istovremenim stupanjem na snagu Povelje o temeljnim pravima EU, čiji član 10 je posvećen slobodi misli, savjesti i vjeroispovijesti:

„Svako lice ima pravo na slobodu misli, savjesti i vjeroispovijesti. Ovo pravo uključuje slobodu promjene vjere ili uvjerenja, kao i slobodu izražavanja vjerskih osjećanja ili ubjeđenja, pojedinač-

¹⁹ Oanta, G. A., „The Status of the Churches and Philosophical and Non-confessional Organisations Within the Framework of the European Union Reform”, *Lex ET Scientia International Journal – Juridical Series*, Universitatea Nicolae Titulescu, Bukurešt, 2008, pp. 126–7.

²⁰ Official Journal of the European Union C 83/49, 2010.

no ili kolektivno, javno ili privatno, putem vjeroispovijesti, nastave, običaja i vršenja obreda. Pravo na prigovor savjesti priznato je u skladu sa nacionalnim zakonima kojima se reguliše ova materija.”

Shodno članu 52 stav 3 Povelje, u mjeri u kojoj ova povelja priznaje prava koja odgovaraju pravima garantovanih Evropskom konvencijom o ljudskim pravima i osnovnim slobodama, njihov smisao i obim istovjetni su onima koji su im povjereni pomenutom konvencijom, a ove odredbe ne predstavljaju prepreku za proširenje zaštite na proširenje prava Unije.²¹

Član 17. UFEU

Član 17 UFEU je ustavna norma kojom se reguliše odnos između „državnih” i „ne-državnih” subjekata, čiji su adresati institucije EU i crkve, vjerske zajednice ili udruženja i filozofske i nekonfesionalne organizacije. Njome se afirmiše princip participativne demokratije, koji je šire normiran u članu 10 Ugovora o Evropskoj uniji:

1. Institucije na prikladan način pružaju građanima i predstavničkim udruženjima mogućnost da javno iznose i razmjenjuju stavove o svim oblastima djelovanja Unije.

2. Institucije održavaju otvoren, transparentan i redovan dijalog sa predstavničkim udruženjima i civilnim društvom.²²

Činjenica da je pored ovog člana, participativna demokratija dobila izraz i u članu 17 Ugovora o funkcionisanju EU, govori u prilog tome da su crkve i vjerske zajednice ili udruženja, odnosno filozofske i nekonfesionalne organizacije, dobile posebno mjesto u osnivačkim ugovorima, što znači da predstavljaju najmanje autonoman dio civilnog društva u širem smislu, u kom smislu možemo govoriti o *religioznom društvu*. Razlog tome možemo naći u objašnjenju kardinala Lehmana, da za razliku od nevladinih organizacija, koje objedinjuju interese svojih članova, vjerske ustanove djeluju ispunjavajući svoje vlastito poslanje koje im je zadato u svetim knjigama.²³ U istom smislu, sagovornik EU koji artikuliše interese Rimokatoličke crkve – Komisija biskupskih konferencija Evropske unije – naglašava da u tom dijalogu nije lobistička grupa ili zastupnik interesa, već zastupnik vjerskog entiteta, sa posebnim identitetom, statusom i dostojanstvom, čiji doprinos je moralne prirode, zasnovan na Jevanđelju, a usmjeren na opšte dobro (EU Transparency Register, COMECE Secretariat).

²¹ Official Journal of the European Union C 326/391, 2012.

²² Official Journal of the European Union C 83/21, 2010.

²³ Lehmann, K., *Hrišćanstvo i evropske integracije*, Hrišćanski kulturni centar, Beograd, 2003, p. 194.

Na pitanje otkud zajedno u jednom članu crkve i vjerske zajednice sa filozofskim i nekonfesionalnim organizacijama, odgovor se može naći u dvostrukoj prirodi prava na slobodu vjeroispovijesti, kako je zagarantovano Evropskom konvencijom i Poveljom o temeljnim pravima – pozitivnom i negativnom, tj. vjerovanju i nevjerovanju. A da bi jedno takvo uvjerenje bilo zaštićeno, ono mora imati izvjestan nivo svijesti, ozbiljnosti, kohezije i važnosti i odnositi se na neki važan i suštinski aspekt ljudskog života i ponašanja²⁴. U smislu člana 17, riječ je o zaštiti kolektivnog aspekta slobode vjeroispovijesti.

Konačno, uvođenjem stava 3 i normiranjem otvorenog, transparentnog i redovnog dijaloga, Evropska unija uspostavlja specifičan vid kooperativne odvojenosti sa predstavnicima kolektivnog aspekta slobode vjeroispovijesti, dajući svojoj sekularnosti dimenziju saradnje sa crkvama i vjerskim zajednicama, odnosno filozofskim grupama i nekonfesionalnim organizacijama, što je oblik „crkveno-državnog” odnosa koji prevladava u današnjoj Evropi.

Smjernice Evropske komisije

Evropska komisija je u julu 2013. donijela Smjernice za implementaciju člana 17 UFEU, kako bi se dijalogu dao okvir, a učesnicima vodič za sprovođenje „otvorenog, transparentnog i redovnog dijaloga”.

Otvorenost u smislu ovih smjernica podrazumijeva da:

„Dijaloški partneri mogu biti crkve, vjerska udruženja i zajednice, kao i filozofske i nekonfesionalne organizacije koje su kao takve priznate ili registrovane na nacionalnom nivou i njeguju evropske vrijednosti. Nije predviđena zvanična registracija na evropskom nivou. Nezavisno od dijaloga, svi sagovornici EU ohrabreni su da se registruju u odgovarajućoj sekciji EU registra transparentnosti.”

Transparentnost:

„Evropska komisija prenosi javnosti sve relevantne informacije o aktivnostima u okviru dijaloga. Saopštenja za javnost i konferencija za medije, kao i drugi instrumenti komunikacije mogu dopuniti ove napore ukoliko je potrebno...”

Redovnost:

„Evropska komisija održava redovni dijalog sa sagovornicima na različitim nivoima, u formi pismene komunikacije, sastanaka i drugih događaja. Sagovornici su pozvani da daju doprinos kreiranju EU politika kroz različite procese pismenih konsultacija, koje po-

²⁴ Murdock, J, *Sloboda misli, savjesti i vjeroispovijesti – Vodič za primjenu člana 9 Evropske konvencije o ljudskih pravima*, Savjet Evrope, Beograd, 2008, pp. 20–1.

kreće Komisija. Ovaj dijalog može biti sproveden, između ostalog, kroz neformalne sastanke čiji je domaćin predsjednik EK, bilateralne sastanke sa predstavnicima EK na svim nivoima i, posebno, kroz sastanke sa odgovornim savjetnikom za dijalog sa crkvama, vjerskim udruženjima i zajednicama, kao i filozofskim i nekonfesionalnim organizacijama. Dalji instrumenti u ovoj neiscrpljivoj listi mogu uključiti dijaloške seminare i procedure ad-hoc konsultacija o specifičnim i aktuelnim političkim pitanjima.”

Smjernice pripadaju tzv. atipičnim instrumentima, kojima EU institucije određuju „način na koji namjeravaju da ostvaruju svoju moć odlučivanja u pojedinim sektorima”²⁵. One nijesu pravno obavezujući akti, ali prema praksi Suda pravde EU mogu da proizvedu pravni efekat, koji „ne proizilazi iz nekog atributa smjernica kao pravnih pravila po sebi, već iz njihovog donošenja i objavljivanja”, čime „Komisija postavlja granice svom diskrecionom pravu”, pa bi odstupanje od tih pravila moglo značiti „kršenje opštih principa prava, kao što su jednako postupanje ili zaštita legitimnih očekivanja i pravne sigurnosti”²⁶.

Evropeizacija religije

Paul Colton vidi dijalog u okviru člana 17 kao krucijalan za dobrobit evropske porodice i evropske institucije moraju pronaći način da ga njeguju, prepoznajući ga kao društvenu i politički dinamiku, često podstaknutu neteološkim faktorima.²⁷

Katharina von Schnurbein [Šnurbajn], savjetnik u Evropskoj komisiji odgovoran za sprovođenje člana 17, smatra da u pluralističkom društvu ovakav dijalog ne smije biti privilegija samo nekih, već treba da bude otvoren za sve i ostane fleksibilan kada je riječ o njegovoj strukturi, instrumentima i dijaloškim mogućnostima, i najavljuje da će Evropska komisija, u skladu sa Smjernicama, voditi računa o reprezentativnosti, raznolikosti, geografskoj ravnoteži i opsegu interesa dijaloških partnera²⁸. Međutim, Patrick Roger Schnabel [Šnabel] dobro primjećuje da je glavna prepreka u ovom dijalogu enormna raznolikost odnosa između prava, društva i religije u državama članicama EU: „Budući definisana kao ‘ujedinjena

²⁵ K. Lenaerts, i P. Van Nuffel, *European Union Law*, Sweet & Maxwell, London, 2011, pp. 919–922.

²⁶ Archer Daniels Midland Co. V European Commission, T-59/02

²⁷ P. Colton, *Religion and Law in Dialogue: Covenantal and Non-Covenantal Cooperation of State and Religions in Ireland* u R. Puza i N. Doe (ur.), *Religion and Law in Dialogue: Covenantal and Non-Covenantal Cooperation between State and Religion in Europe*, Peeters Publishers, Leuven-Paris-Dudley, 2006, p. 112.

²⁸ K. von Schnurbein, K. V., *A living dialogue, BEPA monthly brief*, jun 2014, p. 8.

u različitostima, EU se nosila sa kontroverzama koje su proizilazile iz tog pluralizma, ali uvijek na konstruktivan način. (...) Ako EU ne garantuje da će podupirati ovu (crkveno-državnu, prim. aut.) raznolikost, države članice neće nikada odobriti ovaj dijalog.”²⁹

Konstitucionalizacija religije na nivou EU za profesora Ricka Torfsa ne znači da postoji evropski model odnosa države i religije, ali je evropska dimenzija sve vidljivija i vodi „puzećoj harmonizaciji različitih nacionalnih sistema”³⁰. Zato nema sumnje da je implementacija člana 17, sama po sebi, u zoni rizika od „evropeizacije”, odnosno prenosa ili dijeljenja odgovornosti kreiranja politike nacionalnog na nivou EU,³¹ što ne bi bilo u skladu osnovnim principima EU, prije svih, principom subsidiarnosti, odnosno poštovanja nadležnosti država članica u oblasti odnosa prava i religije, a na kojem se temelji član 17: „1. Unija poštuje i ne dovodi u pitanje status koji crkve i vjerske zajednice ili udruženja (kao i filozofske i nekonfesionalne organizacije – prim. aut.) u državama članicama imaju na osnovu nacionalnog prava.”

Dijalog pred izazovima

Tako je, još i prije donošenja Smjernica, Giuseppe Casuscelli [Đusepe Kazušeli] prepoznao problem „neregulirane selekcije ‘akreditovanih’ religija”³², što je samo jedno od otvorenih pitanja, koje se nije zatvorilo ni propisivanjem kriterijuma za izbor sagovornika EU u Smjernicama za sprovođenje člana 17. Među tim pitanjima su: status sekta/kultova/novih religijskih pokreta, (ne)obaveznost upisa u EU registar transparentnosti, mehanizmi provjere na nivou EU da li je potencijalni učesnik u dijalogu registrovan ili priznat „na nacionalnom nivou”, a nadalje obezbjeđenje ravnoteže između principa subsidiarnosti i principa jednakog tretmana.

Evropska komisija nema samo pravo, već i obavezu da nađe odgovore na ova pitanja. Od sve tri ključne institucije EU, Evropska komisija je ta koja artikuliše interes Evropske unije. Ali, s druge strane, ona je čuvar ugovora i mora poštovati volju ugovornih strana – država članica, koje su ostavile sebi u nadležnost pitanja „crkveno-državnog odnosa”.

²⁹ P. R. Schnabel, *Dialogue under Article 17 (TFEU): origins, development and future perspectives*, BEPA monthly brief, jun 2014, pp. 2–3.

³⁰ R. Torfs, (2007), „Religion and State Relationship in Europe”, *Religious Studies Review*, tom [1].1, br. 4, The Institute of Religious Studies of The Vietnam Academy of Social Sciences, 2007, pp. 32–33.

³¹ S. Carrera, i J. Parkin, *Mapping the Field of Religious diversity in EU Law and Policies within the European Commission*, Religare, 2011, p. 2.

³² G. Casuscelli, *State and Religion in Europe, Law and religion in 21 st century*, Ashgate, Farnham, 2010, p. 139.

Pravi je momenat za ovaj poduhvat. U novom sastavu Evropske komisije, za dijalog u okviru člana 17 zadužen je Frans Timmermans, potpredsjednik EK za bolju regulativu, međuinstitucionalne odnose, vladavinu prava i Povelju o temeljnim pravima, koji treba da radi na predlogu novog Međuinstitucionalnog sporazuma o obaveznom registru lobista, kako ga je zadužio predsjednik Juncker.³³ Takođe, Šnabel najavljuje moguće novine u dijalogu, u vidu neformalnijih sastanaka u manjim grupama o važnim pitanjima, koji bi okupili predstavnike crkava, vjerskih zajednica, Evropske komisije i Evropskog parlamenta.³⁴

Na ova pitanja moguće je odgovoriti jedino temeljnim preispitivanjem mehanizama implementacije člana 17, prije svih Smjernica, u svjetlu opštih principa EU prava: subsidijarnosti, participativne demokratije, antidiskriminacije, pravne sigurnosti i dobrog upravljanja.

Jer, član 17 predstavlja „čvor” u kojem se, iz dva pravca, iz dva izvora prava, ukrštaju elementi međunarodnog, odnosno komunitarnog prava, i ustavnih tradicija, odnosno nacionalnih osobenosti zemalja članica EU. Ali i više od toga: pravo sa politikom, politika sa kulturom, vjera sa interesom, nasljeđe sa budućnošću.

Nadasve, za dijaloškim stolom koji omogućava član 17, Evropska unija je sjela sa Evropom. Za njime se razgovara o duši Evrope. A ona se, kako reče Davie, ne smije prepustiti slučaju.

Nakon terorističkih napada u Parizu 13. novembra, možda je i posljednji trenutak.

Literatura

- Berger, P., *Religious America, Secular Europe*, u Berger, P., Davie, G., Fokas, E. (ur.), *Religious America, Secular Europe? A Theme and Variations*, Ashgate, Farnham, 2008.
- Berger, P., *Desekularizacija sveta: opšti pregled*, u Berger, P., *Desekularizacija sveta – preporod religije i svetska politika*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2008.
- Carrera, S., i Parkin, J., *Mapping the Field of Religious diversity in EU Law and Policies within the European Commission*, Religare, 2011.
- Casanova, J., *What is a Public Religion* u Hecló, H., i McClay, W. M. (ur.), *Religion Returns to the Public Square: Faith and Policy in America*, Woodrow Wilson Center Press, Washington, 2003.
- Casuscelli, G., *State and Religion in Europe, Law and religion in 21 st century*, Ashgate, Farnham, 2010.
- Colton, P., *Religion and Law in Dialogue: Covenantal and Non-Covenantal Cooperation of State and Religions in Ireland* u Puza, R., i Doe, N. (ur.), *Religion and Law in Dialogue: Covenantal*

³³ Juncker, J. C., *Mission letter to Frans Timmermans, First Vice-President, in charge of Better Regulation, Inter-Institutional Relations, the Rule of Law and the Charter of Fundamental Rights*, European Commission, 2014, p. 5.

³⁴ Ibid., p. 4.

- and Non-Covenantal Cooperation between State and Religion in Europe*, Peeters Publishers, Leuven-Paris-Dudley, 2006.
- Davie, G., *Patterns of Religion in Western Europe: An Exceptional Case* u Fenn, R. K. (ur.), *The Blackwell Companion to Sociology of Religion*, Blackwell, Oxford, 2001.
- Davie, G., *Religija u suvremenoj Europi – mutacija sjećanja*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2005.
- Delors, J., „In search of Europe”, *Mittelweg* 36, 2/2011, 1. VII 2011, dostupno na <http://www.eurozine.com/articles/2011-07-01-delors-en.html>;
- Fokkas, E., „Directions in Religious Pluralism in Europe: Mobilization in the Shadow of European Court of Human Rights Religious Freedom Jurisprudence”, *Oxford Journal of Law and Religion*, tom 4, br. 1, 2015.
- Habermas, J., *What Is Meant by a 'Post-secular society'? A discussion on Islam* u Habermas, J., *Europe: The Faltering Project*, Polity Press, Malden (MA), 2009.
- Inglehart, R., i Norris, P., *Sveto i svjetovno – religija i politika u svijetu*, Politička kultura, Zagreb, 2007.
- Juncker, J. C., *Mission letter to Frans Timmermans, First Vice-President, in charge of Better Regulation, Inter-Institutional Relations, the Rule of Law and the Charter of Fundamental Rights*, European Commission, 2014.
- Košutić, B., *Želje i ostvarenja, Zbornik Škole prava Evropske unije*, Univerzitet Donja Gorica – Fakultet pravnih nauka, Podgorica, 2009.
- Lehmann, K., *Hrišćanstvo i evropske integracije*, Hrišćanski kulturni centar, Beograd, 2003.
- Lenaerts, K., i Van Nuffel, P., *European Union Law*, Sweet & Maxwell, London, 2011.
- Murdock, J., *Sloboda misli, savjesti i vjeroispovijesti – Vodič za primjenu člana 9 Evropske konvencije o ljudskih pravima*, Savjet Evrope, Beograd, 2008.
- Oanta, G. A., „The Status of the Churches and Philosophical and Non-confessional Organisations Within the Framework of the European Union Reform”, *Lex ET Scientia International Journal – Juridical Series*, Universitatea Nicolae Titulescu, Bukurešt, 2008.
- Pals, D. L., *Eight theories of religion*, Oxford University Press, New York, 2006.
- Robbers, G., *Church and State relations in the Constitutions* u Cianitto, C., Durham, W. C., Ferrari, S., Thayer, D., *Law, Religion, Constitution*, Ashgate, Farnham, 2013.
- Schnabel, P. R., *Dialogue under Article 17 (TFEU): origins, development and future perspectives*, *BEPA monthly brief*, jun 2014.
- Schnurbein, K. von, *A living dialogue*, *BEPA monthly brief*, jun 2014.
- Taylor, C., *What does Secularism Mean* u Taylor, C., *Dilemmas and Connections: Selected Essays*, Belknap, Cambridge (MS), 2011.
- Torfs, R., (2007), „Religion and State Relationship in Europe”, *Religious Studies Review*, tom [1].1, br. 4, The Institute of Religious Studies of The Vietnam Academy of Social Sciences, 2007.